

EKONOMINIO VEIKIMO PROBLEMIŠKUMAS VERTYBIŠKAI NEUTRALIAME PASAULYJE

Aušra Maldeikienė

Vilniaus universiteto

Matematikos ir informatikos fakulteto

Ekonometrinės analizės katedra

Naugarduko g. 24, LT-03225 Vilnius

Tel. + 370 5 212 76 17

El. paštas: maldeikiene@gmail.com

Stripsnyje parodoma, kaip racionalaus individo koncepcijos vidinis prieštaravimas ir pozityvios / normatyvinės ekonomikos atskyrimas gimdo fakto / vertybės skirtį, labai giliai iššaknijusią modernios ekonominės teorijos pamatą. Fakto / vertybės ir atitinkamai naudos / prasmės skirtys, užvaldžiusios ekonomikos metodologinį lauką, konkretinamos kaip žmogaus ekonominėje būtyje slypinčios aktyvumo / pasyvumo bei techniškiosios ir meditatyvosios egzistencijos išraiškos. Tokiame konceptualiaame kontekste keliamas modernaus ekonominio žmogaus veikimo nihilistinis pobūdis.

Pagrindiniai žodžiai: normatyvinė ekonomika, racionalumo teorija, religijos ekonomika.

Religijos ir ekonomikos, iš pirmo žvilgsnio tokių skirtingų žmogaus buvimo formų, sankirtos turi ganėtinai ilgą istoriją. Akivaizdu, kad tuo metu, kai buvo formuluojamos pirmosios ekonominės įžvalgos – Antikoje ar Viduramžiais – religinė perspektyva buvo vienintelė galima ir taikytina. Vis dėlto kaip tam tikra nuosekli metodologiškai pagrįsta sistema ekonomika susiformuoja aštuoniolikto šimtmečio antroje pusėje, tad jau šis faktas leidžia įtarti dvi aplinkybes.

Pirma, ekonomikos mokslas atsiranda tuo metu, kai vis plačiau įsigali gamtos mokslai, o gamtos mokslų metodologija įgauna universalumo pavidalą. Antra, ekonomikos teorija plėtojama pasaulyje, kurį vis dažniau apleidžia Dievas, ir nors garsieji F. Nietzsche's žodžiai „Dievas mirė“ dar neištarti, vis dėlto plintanti sekularizacija užvaldo pasaulio protus, ir protai

tų, kuriuos galėtume laikyti pirmaisiais ekonomikos, kaip ji suvokiama dabar, teoretikais, ne išimtis. Taigi, ekonomika jau iš pat pradžių buvo kuriama ir suvokiama kaip išimtinai „pasaulietiškas“ mokslas, kuriame vienokios ar kitokios religinės aspiracijos ir nuostatos tegali būti šalutinių tyrinėjimų objektas.

Pastaraisiais dešimtmečiais plačiojoje mokslinėje erdvėje įsigalėjusios ekonomikos mokslo sampratos sąsajos tiek su religijos mokslais, tiek su teologija iš pirmo žvilgsnio yra labai menkos. Vyraujanti ekonomikos mokslo samprata remiasi matematizuotais modeliais, kurie turi daugiau ar mažiau atitikti empirinę medžiagą. Vis dėlto pačiame ekonomikos mokslo pamate dėl subjekto būtinybės veikti ribotų išteklių lauke neišvengiamai glūdintis pasirinkimo klausimas kalba ir apie tokius dalykus, kurie tiesiog negali būti suvokiami vien

kaip imanentiškai ekonominiai, net jei ekonomika suvokiama pirmiau apibrėžta siaurąja prasme.

Šiame kontekste visų pirma derėtų paminėti pasirinkimo judesį atliekančio subjekto prigimties klausimą ir tuo pagrindu formuojamą tokio subjekto aktyvumo sampratą. Nors vyraujančioje ekonomikos kryptyje tas veikiantysis subjektas, *homo economicus*, tęsiant ir plėtojant Adamo Smitho išvalgą, apibūdinamas ir suvokiamas kaip racionalus (ir ta prasme ribotas, „teorinis“ žmogus), vis dažniau prisimename ir tai, kad labai abstrakti pirminė racionalumo prielaida turi bent keletą ydų. Pirma, ji pati savaime nėra pakankamai skaidri, ir jos taikymas kelia rimtųjų metodologinių problemų. Antra vertus, ypač didelio laipsnio abstraktumas nurodo ir nepageidautinai menką galutinių teorinių ekonomikos modelių praktinį pritaikymą, tad vis dažniau gimdo diskusijas, kuriose keliamas klausimas, ar apskritai toks principas gali būti vaisingas.

Dauguma žmonių be jokio vargo skiria klausimus, susijusius su faktais (taigi, ne moralinius reiškinius) nuo klausimų, taip ar kitaip nurodančių, kas yra gera, o kas bloga (taigi, apimančius moralinio vertinimo dimensiją) ir kartu apibrėžiančius, kaip turi būti. Tai yra vadinamoji fakto / vertybės perskyra. Tiesa, apibrėžti šią perskyrą visiškai preciziškai labai keblu ir esama labai daug neišpajoinojamų atvejų, tad neretai tvirtinama, kad fakto / vertybės skirtis negali būti analizuojama atsietai.

Ir vis dėlto tarkime, kad visas problemas įmanoma visiškai griežtai išskaidyti į faktines ir vertinamasias. Tokiu atveju etika bus siejama su vertybiniais (vertės) klausimais,

o gamtos mokslai bus suvokiami kaip susiję su faktiniais klausimais.

Įprasta manyti, kad fakto klausimai ir vertės klausimai ne tik gali būti atskirti, bet ir yra nepriklausomi. Vertės klausimai gali būti formuluojami atsietai nuo faktų, o faktinės problemos analizuojamos be vertybinio įvertinimo. Taigi, galima manyti, kad įmanomos išimtinai faktinės daiktų esmės išvalgos, vadinamoji pozityvioji ekonomikos teorija. (Vis dėlto verta pažymėti, kad tas faktinis pamatas labiau susijęs su tuo, kaip analizuojama, o ne su tuo, kaip formuluojama pati problema, kurią bandoma išspręsti.) Pozityviųjų ekonominių tyrimų rezultatai gali būti sietini su ekonomine politika, nes jie pajėgūs nurodyti, ar pasirinktoji politika lengvina, ar žlugdo galimybę pasiekti pasirinktą vertybinį tikslą. Vis dėlto, be atitinkamo išankstinio vertybinio įsipareigojimo, pozityviojo mokslo atradimai negali pateikti atsakymų į ekonominės politikos ar vertės klausimus.

„Normatyvinis“ mokslas, priešingai pozityviajam, apima išvalgas į politikos ar / ir verčių esmes. Griežtas faktų ir vertinimų, taip pat normatyvinių ir pozityviųjų tyrimų atskyrimas neįpareigoja remti tarp ekonomistų tokių populiarių kraštutinių pozicijų, kad vertybinės pretenzijos negali būti teisingos ar klaidingos ir kad konfliktinės situacijos dėl pamatinių vertybių negali būti spendžiamos nepateikiant racionalių argumentų.

Standartinė vyraujanti ekonomikos, etikos bei ekonominės politikos sąsajų koncepcija remiasi prielaida, kad ekonomika turi būti ir (nepaisant atskirų silpnųjų) faktiškai yra grynas pozityvusis mokslas. Politika apima abi plotmes ir ją lemia tiek

ekonominės politikos lauką formuojančių asmenų vertybės, tiek pozityviosios (techninės) žinios, kaip tų tikslų gali būti siekiama. Kadangi ekonomika pateikia šias technines žinias, ji ekonominės politikos formuotojams yra labai reikšmingas mokslas, bet pati savaime ekonomika niekaip nesusijusi su vertybėmis. Vadinamoji normatyvinė ekonomika yra paprasčiausias pozityviosios ekonomikos taikymas spręsti tiems klausimams, kurie turi tiesioginę vertinamąją reikšmę.

Taigi manoma, kad ekonomistų ideologinės nuostatos ir jų vertybės, kai norima suprasti ekonomines koncepcijas ar ekonominę metodologiją, neturi jokios reikšmės, tačiau jos gali padėti suvokti atskirų individų įžvalgų trūkumus.

Šis standartinis požiūris paprastai pervertinamas. Žinoma, jis kalba apie kažką, kas tam tikroje situacijoje gali būti teisinga. Jis taip pat gerai apibūdina kai kurias ekonomines veikas (tinkamas tokios situacijos pavyzdys gali būti bandymas įvertinti, pavyzdžiui, mokestinių lengvatų įtaką biudžeto įplaukoms). Vis dėlto ekonomistai labai retai sprendžia tokias „grynai“ technines problemas. Kai ekonomistų prašoma pateikti „grynai techninį“ patarimą vienu ar kitu praktiniu klausimu, jiems retai pateikiama „grynai techninė“ problema. Jei, pavyzdžiui, ekonomistų klausama, kaip būtų galima mažinti valstybės skolą, jie turi žinoti, kokie yra šalies ūkio plėtros tikslai ir kaip jie vertinami. Kita vertus, išspręsti problemą jie gali tik remdamiesi savo vertybėmis. Labai panaši padėtis susiklosto ir tada, kai ekonomistai sprendžia, kokias tyrinėjimo problemas rinktis. Neatsitiktinai kairesnių pažiūrų ekonomistai dažniau analizuoja tokius klausimus kaip kova su

nedarbu ar socialiai teisingesnės mokesčių sistemos, o orientuoti į libertarizmą — nuosavybės santykių įtaką ekonominės plėtros tempams ir stabilumui. Jei ekonomistai nesugeba apsispręsti dėl savo vertybinės orientacijos, tai jiems labai sunku nutarti, kokius klausimus verta kelti.

Ekonomistams privalu suvokti bent pagrindines moralines dilemas, kad jie galėtų suvokti ir tikrąją užduodamų klausimų prasmę. Kai visuomenė ar politikai ekonomistų klausia, ką reikia daryti, kad, pavyzdžiui, pakiltų gyvenimo lygis, tai išversti klausimą į ekonomistų kalbą (kitaip sakant, reformuluoti klausimą standartinės ekonomikos teorijos sąvokomis) nėra paprasta. Jei jau ekonomistai pasiryžta padėti formuluoti ekonominės politikos tikslus ir užduotis, jie tiesiog privalo sugebėti ekonominę teoriją sujungti su moralinėmis politikos formuotojų nuostatomis. Tai galima padaryti tik suvokiant tokius dalykus kaip poreikiai, teisingumas, galimybės, laisvė ar teisės. Ekonomistai turi suvokti, kad jie yra linkę atmesti moralinę dimensiją, kurią sunku įsprausti į preferencijų tenkinimo rėmus, kuriais remiasi tradicinė ekonomikos teorija.

Taigi, dauguma ekonomistų negali pasitenkinti tik pozityviąja savo tyrimų plotme. Apsispręsdami, ką nagrinėti ir kaip gautus rezultatus pritaikyti praktikoje, ekonomistai neišvengiamai privalo mąstyti ir apie etinius momentus. Tai vis dėlto nereiškia, kad jau pats į klausimą implantuotas etinis momentas būtinai turi pasireikšti ir tyrimo rezultatuose, tad dauguma ekonomistų gana griežtai teigtų, kad etika niekaip nesusijusi su pozityviąja ekonomikos teorija.

Iš pirmo žvilgsnio tikrai gali atrodyti, kad pastarojoje pozicijoje esama tiesos. Kai

kurie ekonomikos tyrimai tikrai nėra priklausomi nuo etikos. Kita vertus, dauguma tariamai pozityvių tyrimų neišvengiamai turi ir etinę dimensiją. Pozicija, kad galimi tariamai grynai pozityvūs tyrimai, silpna jau vien todėl, kad ekonominiai tyrimai faktiškai visada atliekami turint galvoje galimą jų pritaikymą praktikoje. Ekonominės politikos laukas jau pats savaime nurodo, kiek ekonomikai svarbios etinės vertybės.

Šiame kontekste galima paminėti dar kelis svarbius tokio pozityviosios ekonominės teorijos ir normatyvinių klausimų susipynimo atvejus. Empiriniai tyrimai iš tikrųjų tik išimtiniais atvejais gali atmesti ekonomikos žaidėjų elgsenos nulemtus dalykus (ekonometriniai modeliai dažnai apima ir vadinamąsias ekonomikos subjektų elgsenos lygtis), tačiau akivaizdu, kad tą ekonominę elgseną lemia ekonomikos subjektų vertybinės nuostatos. Pavyzdžiui, jei rinkos žaidėjai nepasitiki vienas kitu, tai rinka kaip informacijos perdavimo mechanizmas yra absoliučiai neįmanoma. Jei žmonės nevykdo įsipareigojimų ar meluoja, tai ekonomika neįmanoma. Ūkis, kuriame nesilaikoma daugumos sutarčių, neišvengiamai pasmerktas žlugti.

Aptariamame kontekste būtina atsižvelgti į tai, kad iš esmės ekonominiuose tyrimuose svarbu ne tai, kas teisinga arba ne, o tai, ką ekonomikos subjektai suvokia kaip esant teisinga, ką jie tiki esant teisinga. Praktiškai labai sunku, jei iš viso įmanoma, išvengti ekonomikos žaidėjų moralinio įsipareigojimo vertinimo, į kurį turi būti atsižvelgiama viso ekonominio tyrimo metu. O suvokti individų motyvacijas ir jas aprašyti neįmanoma nesuvokiant etikos (vertybių).

Vertinamasis pozityviosios ekonomikos elementas reiškia dar vieną labai svarbų dalyką. Iš esmės nuo to, kaip ekonomistas suvokia aprašomojo individo elgseną, priklausys ir tyrimo rezultatai. Jei kažkas teigia, kad visada veikia savanaudiški subjektai, tai, modeliudamas ekonominės elgsenos tipą, jis remsis šia prielaida, kuri neišvengiamai pasirodys ir tyrimo rezultatuose. Tai, kad žmogaus elgesys modeliuojamas kaip išimtinai savanaudiškas, tą savanaudiškumą įteisina. Taip kituose cikluose savanaudiškumas įgauna dar didesnę svarbą.

Taigi net teoriškai visiškai grynai techniniai tyrimai yra labai smarkiai veikiami etinio apsisprendimo. Teoriniai darbai, kuriuose bandoma įvertinti iracionalų elgesį ar tai, kaip ekonomikos subjektai prisitaiko prie susiklosčiusių aplinkybių, yra faktiškai nematomi ir labai reti, matyt, visų pirma, todėl, kad kėsinaisi į esminę modernios ekonomikos vertybinę prielaidą dėl absoliutaus laisvos konkurencijos pranašumo.

Tai, kad kiekvienam ekonomistui privalu suvokti moralinius dalykus bent jau tiek, kad galėtų suvokti, ko yra klausiamas, tai, kad jis labai retai gali aprašyti moralinius dalykus neįvertindamas jų iš savo pradinių nuostatų perspektyvos (pavyzdžiui, kaip atitinkančius laisvos konkurencijos principus) ir tai, kad ekonomistą jau savaime veikia tai, kaip jis suvokia dalykus, kuriuos bando aprašyti, verčia manyti, kad net visiškai „pozityviu“ save suvokias tyrėjas privalo mąstyti tiek apie aprašomos visuomenės vertybes, tiek apie tai, kaip jis suvokia, kokios tos vertybės turėtų būti. Moralinė refleksija labai svarbi normatyvinėje ekonomikoje, neišvengia jos ir tai, ką

įprasta vadinti „pozityviaja“ ekonomika. Galima teigti, kad pozityvioji ekonomikos teorija turi būti atskirta nuo bet kokių vertinamųjų prepozicijų, bet pozityvieji ekonomistai yra veikiami savo asmeninių moralinių nuostatų ir savo santykio su analizuojamų agentų vertybėmis.

Tiek pozityviosios, tiek normatyvinės ekonomikos teorijos pamate glūdi normatyvinė individualaus racionalumo teorija. Vargu ar ši teorija gali būti laikoma visiškai pamatuota visų pirma todėl, kad nekelia individo galutinių tikslų klausimo ir kreipia labai mažai dėmesio į išpažįtamų nuostatų racionalumą. Standartinė racionalumo teorija apsiriboja išimtinai vidiniu sprendimų nuoseklumu bei individo preferencijų darna ir jo preferencijų bei pasirinkimų sąryšiu. „Pasirinktųjų preferencijų teorijoje“ preferencijos išvedamos iš pasirinkimų, tad galima manyti, kad racionalumas siejamas iš esmės vien su pasirinkimo (veikimo) sąlygomis, tačiau standartinė preferencijų teorija nurodo, kad preferencijos yra subjektyvios būsenos, kurios lemia veiksmus.

Jei ekonominio agento preferencijos yra racionalios, tai jis savo pasirinkimams gali suteikti preferencijos laipsnius. Šie skaičiai parodo preferencijų svarbą individui, yra jo preferencijų reitingas. Tuo pat metu jie apibrėžia ir vieno ar kito pasirinkimo naudą individui. Taigi ekonomikos teorijoje yra įsigalėjusi racionalumo samprata, kuri nurodo, kad ekonominis subjektas (agentas) yra racionalus tik tada, kai tik jo preferencijoms gali būti atstovaujama pasirinktų naudų seka, išreikšta kaip naudingumo funkcija, o pasirinkimai maksimizuoja naudingumą. Modernioje ekonomikoje naudingumas savo esme yra tiesiog tam

tikras indeksas, savotiškas indikatorius. Tai nėra koks nors realus tikslas ar preferencijos objektas, naudingumo maksimizavimas tereiškia, kad kažkas daro tai, ką labiausiai linkęs daryti. Racionalumas tokiu būdu pasirodo kaip pilnutinis, tranzityvus (tarpusavyje susijęs) ir nuolatinis preferencijų turėjimas bei labiausiai trokštamų preferencijų pasirinkimas.

Standartinė racionalumo teorija niekaip nenurodo labai svarbios aplinkybės, kaip reikėtų elgtis esant nenumatytoms aplinkybėms ir neapibrėžtumo situacijai, nors ekonomikos teorijoje būtent neapibrėžtumo būsenų analizė tampa vis reikšmingesnė.

Padėtis išliks iš esmės labai panaši, jei pradėsime analizuoti ir vadinamąją numatomo naudingumo funkciją, kuri formuojama jau ne esamų, o numatomų preferencijų pagrindu. Ir numatoma nauda, panašiai kaip esama nauda, pateikia tik informaciją apie preferencijas, tačiau nieko nekalba apie tikslus ar preferencijų objektus. Tiek matomos, tiek esamos naudos teorijose pasirinkimą nulemia preferencija, suvokiama kaip tam tikra skaitinė išraiška, o ne realus daiktas.

Ir būtent čia galime išvelgti dar vieną žingsnį, tolinantį ekonomikos teoriją nuo realaus pasaulio analizės. Pripažinus racionalumo teorijos primatą, tenka sutikti su tuo, kad ekonominiame gyvenime veikia ne realūs žmonės, o kažkokie jų racionalūs substitutai; pati ekonomikos teorija tada pasirodo kaip pozityvi ekonominių pasirinkimų teorija.

Atrodytų, kad pozityvioji ekonomika galėtų būti aprašyta nevartojant žodžio „racionalus“, tad ir ekonomikos teorijoje aptariamoms pasirinkimų problemoms iš esmės kalba apie realius realių asmenų

pasirinkimus, susijusius su realaus pasaulio daiktais. Faktinio ir racionalaus pasirinkimo sutapatinimas slepia nihilistinę ekonomikos struktūrą ir tuo pat metu kuria iliuziją, kad ekonomika vienu metu pateikia teoriją apie žmonių ekonominių pasirinkimų priežastis bei reikšmę, ir nurodo to pasirinkimo pamatą.

Negana to, faktas, kad faktinio pasirinkimo teorija kartu yra ir racionalaus pasirinkimo teorija, suteikia pagrindą kalbėti apie pozityviosios ekonomikos galimybę ir pritarti šai teorijai.

Ir vis dėlto problema išlieka. Reikalas tas, kad preferencijų teorijoje nenumatoma preferencijų struktūros kaitos (jų apsvertimo) galimybė. O tyrimai¹ rodo, kad tai realus fenomenas, kuris, jei mes su juo sutinkame iš esmės, pašalina centrinę pozityvios ekonominės teorijos prielaidą.

Ekonomikos teorija tokius ir panašius priekaištus atmeta apeliuodama į tai, jog kad ir kokia būtų tikrovė, standartinė pasirinkimo teorija yra pati tinkamiausia pirmoji aproksimacija, garantuojanti vidujai darnios ir neprieštaringos teorijos atsiradimą. Tvirtinama, kad iracionalus elgesys jau pačia savo esme yra nestabilus ir kintantis, tad realaus pasirinkimo teorijoje jo galima nepaisyti. Maža to, pasitaikantį iracionalumą ekonominiai subjektai anksčiau ar vėliau esą atmes patys, nes suvoks jo nenaudingumą. Elgdamasis iracionaliai galų gale esą sunaikinsi pats save.

Taigi, vyraujanti ekonomikos teorija, deklaruodama grynai pozityvios teorijos

pirmenybę, jau pačiame savo pamate aptinka stiprų vidinį fakto / vertybės susipynimą. Atmesdama tą susipynimą ir deklaruodama fakto / vertybės perskyros galimybę, ekonomikos teorija neišvengiamai žengia tolesnį tikrovės naikinimo žingsnį, kuriuo naudingumo principui pajungia dabar jau prasminę žmogaus egzistencijos dimensiją.

Formuojantis šiuolaikinei ekonomikos sampratai įsitvirtino pažiūra, jog ekonominių reiškinių pamatas ir jų galutinė veikimo priežastis yra ekonominio racionalizmo principas, kuris teigia, kad ekonominiame gyvenime veikia ne realūs žmonės, o tam tikri racionalūs substitutai. Viena vertus, ekonomikos struktūra dėl to įgyja nihilistinį pobūdį, o, antra, atitolindama ją nuo tikrovės, sudaro galimybes susiformuoti tam tikrai pasaulėžiūrai, kuri pamažu perkeliama ir į kitas žmogiškosios egzistencijos, kartu ir religijos, erdves.

Vyraujanti ekonomikos koncepcija plėtojasi kaip tam tikra subjektą ir visuomenę išvaduojanti ekonominės pažangos teorija, o aukštinant faktų ir jų empirinių sąryšių tyrimus, vis griežčiau atsiribojama nuo vertybinių interpretacijų, į kurias imama žvelgti kaip į kažką, kas naikina ekonomikos kaip „rimto“, matematiškai „tikslaus“ mokslo įvaizdį.

Savanaudiškumu pagrįstas ekonomikos pasaulis, kurio kontūrai ėmė ryškėti dar Adamo Smitho darbuose ir kuris buvo nuosekliai puoselėjamas maždaug pusanthro šimto metų, tapo nebeginčijama tiesa netrukus po Antrojo pasaulinio karo, tiksliau, 1948 metais, kai pasirodė Paulo Samuelsono „Ekonomika“, bemat tapusi kultiniu vadovėliu. Tai esminė riba: nuo tada užsiminti apie etinius vertybinius (tarp jų

¹ M. Daniel Hausman, S. Michael McPherson. *The Philosophical Foundations of Mainstream Normative Economics*. In: *The Philosophy of economics*. Cambridge: University Press, 2008, p. 234–236.

ir kultūrinius ar religinius) ekonomikos pagrindus tapo ne tik nepageidautina, bet ir stačiai moksliskai nepriderama. Tiesa, atsižvelgiant į tai, kad bet koks ekonominis veikimas vis dėlto numato ir tam tikrą vertybinį matmenį, dvejopos ekonomikos analizės – normatyvinės ir pozityviosios – perspektyvos atsisakyta nebuvo, tačiau „tikrojo“ mokslo statusas pagal nerašytas taisykles atiteko pozityviajai analizei. Kai „faktas“ įveikė vertybę, ekonomikos tyrimai buvo pajungti ekonominei pažangai, o beveik ketvirtį amžiaus viešpatavęs P. Samuelsono vadovėlis, kuriame aiškinama, kaip kovojant su skurdu galima padaryti galą išsikerojusiam pasaulyje blogiui, tapo dar viena visuotinio išganymo versija, neatsiejama nuo joje implikuojamos teologijos. Remiantis P. Samuelsonu ir jo sekėjų ekonominės pažangos koncepcija, blogis pasaulyje egzistuoja todėl, kad žmonės prislėgti materialių savo gyvenimo sąlygų. Pasaulyje, kur žmogus žmogui vilkas, bet kokia galimybė išlikti susijusi su melu, vagyste, apgaule ir panašiai. Taigi gimtosios nuodėmės vietą užima materialinis nepriteklius, o radus būdų, kaip sumažinti, o galiausiai panaikinti stygių, pasaulis būtų išgelbėtas ir iš nuodėmės gniaužtų. Ekonominės pažangos koncepcijoje tas nuodėmės naikinimas susijęs su mokslinėmis (t. y. „pozityviosiomis“) ekonomikos žiniomis, kurios, padėdamos vertinti pasirenkamų veiksmų praktinę (naudos) logiką, nurodo kelią iš stygiaus nelaisvės. Beje, šia prasme ekonomistai pasirodo kaip žinantieji išivadavimo kelius, taigi yra tarsi savotiški modernaus pasaulio šventikai.

Vis dėlto, neoklasikinė P. Samuelsono sintezė dar gana pakaničiai vertino normatyvinius ekonomikos tyrimus, skirdama

jiems bent jau šalutinį, pozityviajai teorijai pajungtą vaidmenį, o racionaliujų lūkesčių koncepcija galutinai įtvirtina fakto ir vertybės skirtį. Ji racionalaus individo sampratą primeta jau ir toms kasdienybės erdvėms, kurios anksčiau buvo laikomos nepavaldžiomis grynai ekonominiam interesui, paremtam savanaudiškumu. Racionalaus ekonominio intereso principas dabar aptinkamas kiekvienoje žmogiškosios būties erdvėje – ir šeimoje, ir santuokoje, ir politikoje, ir teisėje. Pasaulis dabar be išlygų konstruojamas prieš akis turint racionalaus, nuolat naudą skaičiuojančio individo vaizdinį, o atodaira į racionalaus individo racionalų pasirinkimą yra tokia nuosekli ir visuotinė, kad racionalumas yra pateikiamas kaip universalus žmogaus veikimo pamatas, į kurį remiasi visos jo gyvenimo sritys, tarp jų ir tos, kurios anksčiau būtų laikomos veikiau iracionaliomis. Teigiama, kad visos žmogišką veiklą suponuojančios jėgos iš esmės gali ir netgi turi būti redukuotos į ekonominį savanaudiškumą. Todėl žmogaus kasdienybė iškyla kaip tam tikra metarinka, o bet kurios žmogaus gyvenimo srities vertinimas pasitelkiant ekonominę prieigą yra visiškai pateisinamas. Savanaudiškas ekonominis racionalumas ima esmingai lemti politiką, teisėkūrą, švietimą, šeimą, seksualinius klausimus, o galop ir religinį žmogaus gyvenimą.

Paskutiniaisiais XX amžiaus metais racionaliajam *homo economicus* pasisukus į savo tikėjimo pasaulį, atsirado vadinaimoji religijos ekonomika, kurioje tikėjimo erdvė apibrėžiama ir nusakoma kaip dar vienas pragmatiškas ekonominio subjekto bandymas pasverti naudą, tik šįsyk jau tą, kurią duoda tikėjimas. Ši koncepcija, religinius fenomenus analizuodama iš

išimtinai racionalus ekonominio subjekto perspektyvos, į pirmą planą iškelia religinės naudos, kurios siekia tikintieji, svarbą, taip panaikindami prasminį religijos turinį.

Prielaida, kad žmonių religinis gyvenimas esąs tik racionalus religinis pasirinkimas, perša du esminius klausimus. Pirmiausia kyla paties racionalaus pasirinkimo prielaidos, kuri sako, jog rinkdamiesi žmonės stengiasi gauti didesnę atlygį ir vengti nuostolių, problema. Manoma, kad elgesys yra racionalus, kai žmonės iš esamų galimybių renkasi tą, kuri, jų nuomone, geriausiai tenkina jų tikslus, tad racionalus pasirinkimas yra tas, kuris, remiantis turima informacija ir realiomis galimybėmis, gali laiduoti didžiausią atlygį. Naudos (atlygio) samprata priklauso nuo kultūros bei socializacijos, o moralinė terpė tampa pasirinkimo ašimi. Tad čia religija pasirodo kaip ypač veiksminga jėga, gebanti radikaliai mažinti sandorių sąnaudas visuomenėje. Teigiama, kad sąžiningumas, kurį aukština ir remia kiekviena religija, didina ekonominę efektyvumą, mat gerokai supaprastina sandorių procesą ir taip mažina jų kainą. O toks neva ir esąs tikrasis prasminis religijos turinys.

Kita vertus, analizuojant mėginimus ekonominio racionalizmo principą primesti visoms socialinės tikrovės sritims, atsiskleidžia dar viena labai svarbi tyrimo sritis, kuri ypač išryškėja žvelgiant iš religinio gyvenimo perspektyvos.

Šiuolaikinio žmogaus buvimas daugiausia yra nulemtas modernios turtingos visuomenės prieštaravimų ir tokios visuomenės suponuojamos pagarbos išorinei sėkmei bei turtui kaip vieninteliams realiai pripažįstamiems gyvenimo siekiams. Tokią išskirtinę minėtų reiškinų vietą

modernaus pasaulio hierarchijoje lemia jų žadama nauda, teoriškai įforminama kaip realizuoto ekonominio racionalizmo apraiškos forma.

Vis dėlto ekonomikos analizės kontekste galima atkreipti dėmesį į vieną momentą, kuris jau dėl pačių pamatinių šio mokslo teorinių prielaidų ribotumo praslysta ekonomistams pro akis. Ta problema – tai žmogaus egzistencijoje slypinti dviejų – techniškojo ir medituojančio žmogaus – pradų sąveika.

Religinė tradicija, pabrėždama mediatyviąją žmogaus prigimties plotmę, į techniškąjį žmogų žvelgia kaip į asmenį, kurį pirmiausia domina pasaulio ir daiktų naudingumas savo tikslams ir iniciatyvoms realizuoti. Techniškasis žmogus kitus žmones seikėja naudos matu, o bet koks jos stygius tampa paties žmogiškojo buvimo netobulumo įrodymu. Ekonomikoje panašią naudingumo sampratą formuoja minėtas racionalusis apskaičiuojantysis mąstymas, bet beatodairiškas techninės pažangos siekimas galiausiai nualina ir erdvę, ir save. Taip aktyvi techniškojo individo nuostata neleidžia šiam individui apčiuopti vidinės daiktų esmės, o ją praradus, paradoksaliai prarandama ir jų nauda, kuri gali kilti ir kyla tik iš daiktų esmės.

Fakto ir racionalumo sunaikinta vertybė ir daiktų prasmė ekonominio racionalumo principu besivadovaujantį žmogų pasmerkia vidinei dykumai ir galutinės prasmės praradimui. Ekonomikos aprašomas ir tam tikru būdu formuojamas racionalus pasaulis galiausiai pasirodo esąs dar vienas nihilistinis kelias į nebūtį.

Įsitvirtinusi tariamai nevertybinė ekonominių sprendimų priėmimo ir ekonominės politikos prigimties nuostata lemia, kad

savo vertybes ir tikslus visuomenė paprastai realizuoja *post factum*, jau po to, kai visi žingsniai žengti ir visi padariniai aiškūs. Esant tokiai padėčiai, visuomenės vertybių sistema aptinkama per kai kurias neesmines detales ir gali būti tik numanoma. Vis dėlto neapibrėžus ir neišryškinus veikimo krypties, veiksmų chaotiškumas tampa vis akivaizdesnis ir matomas kaip didėjantis, iš vienos pusės, skurdas, iš kitos, vartotojiškumas, ekologinė krizė ar vis labiau pasauliui gresianti klimato kaita.

Kasdienybės iššūkiai, kurie tampa vis didesni tiek ekonomikos teorijai, tiek išsivysčiusių šalių ekonominei politikai, suteikia galimybę ekonomikos principus vertinti ir religiniu aspektu, kritiškai peržiūrint tokias ekonomikos teorijas prielaidas kaip universalus naudos maksimizavimas ir racionalus pasirinkimas. Žmogiškoji prigimtis ir elgsena, ne išimtis čia ir ekonomika, negali būti redukuota į vienintelį naudos dėsni, pamirštant tokius pamatinius religinius principus kaip laisvė, nuolankumas, teisingumas ar gerovė plačiąja to žodžio prasme.

Visą socialinių reiškinių kompleksą redukuojant į individualių agentų ir jų racionalių pasirinkimų veikimo lauką, aiškinimas suvokiamas kaip ekonominis tiek ir iš esmės tik tiek, kiek jis geba tiriama fenomeną paaiškinti kaip racionalų individualių ekonominių agentų pasirinkimą. Galutinis racionalaus pasirinkimo teoretikų tikslas – susiaurinti (o galiausiai ir pašalinti) socialinės erdvės, kuri negali būti paaiškinta racionalaus pasirinkimo sąvokomis bei empiriškai modeliuojama, lauką. Kitaip sakant, ne vien ekonominė elgsena, bet ir bet kuri kita socialinė elgsena, kartu ir religingumas, turi būti išdėstytas iš raci-

onalaus pasirinkimo teorijos perspektyvos ir įgauti vienokią ar kitokią matematiškai pagrįstą formą.

Vis dėlto racionalaus pasirinkimo teorijos suponuojamas redukcionizmas yra ganėtinai problemiškas jau vien dėl to, kad, visą socialinę tikrovę įsprausdamas į individualių agentų ir jų racionalių pasirinkimų rėmus, labai supaprastina pasaulio ir visų pirma žmonių moralinės elgsenos vaizdą. Galima teigti, kad žmonių elgsena, ypač jų moralinė elgsena, pralenkia racionalumo galimybes. Galime prisiminti, pavyzdžiui, Pauliaus laiškus romiečiams (Rom 7, 7–25), kur vaizdžiai parodoma neišsprendžiama moralinė dilema, kai, protu įvardijant gėrį, pasirenkamas blogis. Kokiu būdu redukcionistinė socialinė teorija (ir neoklasikinė ekonomika su tokiais palydovais kaip religijos ekonomika) gali modeliuoti tokią akivaizdžiai neracionalią elgseną?

Labai griežta ekonominio racionalizmo nuostata susilaukia kritiško net ekonomistų vertinimo. Štai Mary Zey, kalbėdama apie organizacijų plėtros teoriją, teigia, kad nors racionalus pasirinkimas „žada paaiškinti bet kurio socialinio reiškinių prigimtį, nesugeba adekvačiai atspindėti tokių reiškinių kaip galia, pasitikėjimas, komunikacija ar solidarumas. Tai formali, nelanksti teorija, kuriai pavyksta pasiekti gana aukštą numatomumo laipsnį tik todėl, kad ji yra autoreferentiška ir atmeta neracionalią elgseną, pavyzdžiui, altruizmą“². Vis dėlto neoklasikinė ekonominė teorija remiasi nuostata, kad tie reiškiniai, kurie vis dar

² Cituojama pagal Charles Leathers, J. Patrick Raines. *Adam Smith on Competitive Religious Markets*. In: *History of Political Economy*. 24 (2) 1992, p. 499–513.

nėra paaiškinti iš ekonominio racionalumo perspektyvos, tėra reiškiniai, kurių ekonominė prigimtis kol kas neužčiuopta ir yra tik laiko klausimas, kada tai įvyks.

Naudos siekyje glūdi gilus vidinis ekonomikos religijos ir krikščioniškosios perspektyvos prieštaravimas, kurį formuoja esminis neatitikimas tarp modernios ekonomikos deklaruojamo naudos maksimizavimo ir biblinio tarnystės principų. Jei ekonominis gyvenimas suvokiamas kaip į

savę orientuoto vykstant hedonistiniams mainams gaunamo pelno didinimas, tai tenka sutikti, kad krikščioniška tarnystė, kuria siekiama maksimizuoti Dievo naudą, tėra žmogiškųjų iliuzijų išraiška. Krikščioniškoji tarnystė, suprantama kaip Dievo priesakas būti atsakingam už kūrinių ir rūpestis artimu, reikalauja ne susitelkti į asmeninės naudos gausinimą, o, priešingai, maksimizuoti savo ir kitų gerovę.

RELIGION AND THE DISJUNCTION OF THE FACTS AND VALUES IN ECONOMICS

Aušra Maldeikienė

Summary

The article an attempt to divulge the origins of the methodological and, in part, theoretical principles of the economics. In highlighting the methodological assumptions of the issue, economic studies expose the notion of distinction between utility and meaning: by disproportionately emphasizing the utility dimension, the plane of meaning is hidden or even eliminated, inevitably incorporating the religious component as well.

Methodological origins of the utility/meaning distinction are encountered in the prevailing concept of economic basis and means, where particular consideration is given to the comprehension of a rational, economic individual, as well as to the distinction between positive and normative economies. This demonstrates how the internal contradiction of a rational individual's comprehension and the distinction of positive/normative economy give rise to fact-value distinction that is particularly deeply rooted in the very foundation of mainstream economic theory.

The study shows how the utility/meaning and, accordingly, the fact/value distinctions which have occupied the methodological field of economy are manifested as expressions of the active/passive, technical and meditative existence concealed within an individual's economic being. Within this context there is also an endeavor to substantiate the specific circumstance of so-called Christian economics, when Christian philosophical and theological insights are used in an attempt to furnish solutions to particularly concrete economic problems.

Keywords: Normative economics, theory of rationality, economics of religion